

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ АТ АТООЧТУК СИНОНИМДЕР

Синонимдер маселеси буга чейин эле айрым окумуштуулар тарабынан ар кандай мүнөздө изилдөөгө алынган. Ошондой болсо да, «Манас» эпосундагы синонимдер – изилдөөнүн объектисине алына элек. Аталган макалада эпостогу ат атоочтук синонимдер талдоого алынат.

Кыргыз лексикасы синоним сөздөрүнө бай келет. Синоним сөздөрүнүн сөз маданиятын өнүктүрүү ишинде зор мааниси бар.

Синонимдер кептин көркүтүүлүгүн арттырып, айтылуучу ой-пикирдин эң назик оттенкторун билдирип, көрүнүштөрдү так жана образдуу сүрөттөөгө мүмкүнчүлүк берет. Ошондой эле тилдин сөздүк составын толуктайт, байытат. Синонимдер бир эле сөздү кайра-кайра кайталай берүүдөн куткарып, кепти жакшыртууга, көркөмдүк сапатын арттырууга мүмкүнчүлүк түзөт. Ал аркылуу адамдар өздөрүнүн айтайын деген оюн так, даана берүүгө жетишет.

Жаш муундарды тарбиялоодо, алардын кебин, кругозорун байытууга, көркөмдүүлүгүн, эмоционалдуулугун арттырууда синонимдер чоң роль ойнойт.

Биз бул аталган макалада кыргыз элинин байыркы ата мурасынын туу чокусу улуу «Манас» эпосундагы синоним сөздөрдү талдоого алмакчыбыз. Улуу манасчылар С.Орозбаков, С.Каралаевдердин варианттары боюнча жазылган «Манас» эпосундагы синоним сөздөрдү кандайча колдонгондугун ачып көрсөтүүнү алдыбызга максат кылып койдук.

Чылк ыр менен түзүлгөн зор эпопеядан көркөм сөздүн, анын ичиндеги синоним сөздөрүнүн натыйжасында, боөктун даана түстөрү менен чебер тартылып, бири-биринен ташка тамга баскандай айырмаланып турган ондогон каармандардын портреттерин көрөбүз.

Бул эпостон делебени козгогон көркөм сөздөр аркылуу сүрөттөлгөн жердин, суунун, тоонун, жаныбарлардын кызык сүрөттөрүн, кылымдар бою турмуштук тажрыйбада такталаган курч сөздөрдү, нечен түркүн укмуштуу мифтерди, адамдын кылдат сезимдерин баяндаган армандарды, керээздерди, кошокторду учуратабыз. «Манас» эпосунун негизги идеясы, анын бүткүл «кан тамырын» аралап өткөн идея адамзаттын жаралышынан бери адамды аздырып-тоздуруп, кубантып-сүйүнтүп, издентип, байлап, күч-дем берип келген өлбөс-карыбас идея.

Эпостун бүткүл көркөмдүк көрүнүшү, пафосу эң негизги бир идеяны баштан-аяк, өөрчүтүп-өнүктүрүп отурат, ал эркиндик идеясы, көз каранды эместиктин идеясы. «Манас» эпосунун өлбөс-өчпөстүгү, түбөлүктүүлүгү дүйнөлүк баа жеткис маданий эстеликтеринин катарынан орун алышы дал ушул идеяны-эстетикалык касиетине байланыштуу.

Тилде ат атооч эң байыркы убактардан тартып эле колдонулган. Бул анын колдонуудагы ыңгайлуулугу менен байланыштуу.

Ат атооч бир сөзгө эмес, кээде ал бир сөзгө да тиешелүү болуп колдонулат. Диалогдук кепте көп сөз менен берилген суроого ат атооч аркылуу бир сөз менен жооп берүүгө болот. Сүйлөмдөгү сөздөрдү улам кайталап

отурбастан, аларды маанисине карай ар кандай ат атоочтор аркылуу берүүнүн стилдик ролу да жогору.

Ат атоочтун мүнөздүү өзгөчөлүгү – маанисинин абстрактуулугу жана жалпылыгы. Ат атоочтун абстрактуу жана жалпы мааниси кеп тизмегинде конкреттешет.

Ат атоочтун жалпы маанисин конкреттештирүүчү, чечүүчү каражаты болуп, сүйлөмдүн же кептин контексте, кепте катышуучулардын өз ара мамилеси эсептелет.

Биз талдоого алып жаткан эпостон төмөнкүдөй ат атоочтук синоним сөздөрдү кездештиребиз:

Өзүңдөй кылып мен дагы,
Өтүнүп таяк салдым деп.

120-бет (С.О. 1-к)

Өлдү бекен, тирүүбү,
Өзүм барып билейин.

126-бет (С.О. 1-к).

Мен – өзүм. Бул сүйлөмдөгү аз деген ат атооч биринчи жактагы жекелик сандагы мен ат атоочуна гана синоним болбостон, жактама ат атоочтордун башка түрүнө да синоним боло алат. Өз ат атоочунун мындай өзгөчөлүгү менен ага уланган таандык мүчө менен байланыштуу аныкталат. Башкача айтканда, кайсы жактын таандык мүчөсү уланып турса, ошол ат атоочко синоним болот. Жогорку сүйлөмдө өз деген ат атоочко биринчи жактын таандык –ым мүчөсү уланды.

Каалагын деп бир-бирин,
Сен каалагын деп турду.

220-бет (С.О. 2-к)

Өзүң билгин эр Манас,
Ырайым бизге кыларды.

21-бет (С.О. 2-к)

«Жактама ат атоочтор менен өз деген аныктама ат атоочтордун ортосундагы семантикалык айырма – эгерде жактама ат атоочтор аркылуу жөн гана жактык идея берилип, анда субъектинин өзү киргизилбесе, өз деген ат атооч жак менен бирге ишти тикеден-тике иштөөчү субъектинин өзү да кирүү мазмуну бар», –деп көрсөткөн профессор Н.А. Баскаков.

Ойрон болгон Манасы,
Ошо кошо өлдү деп.

128-бет (С.О. 1-к).

Ал кабарды укканда,
Казак, кыргыз, кара түрк,
Сапырылып калыптыр.

129-бет (С.О. 1-к.)

Бул биринчи сүйлөмдөгү ошо деген шилтеме ат атоочтун ордуна ал деген атооч колдонула берет. Ошо деген ат атоочтун аягына «л» тамгасы уланып жана башка «о» тамгасы түшүрүлүп колдонула берет. Ал эми ал ат атоочунда «л» тамгасы кыскарып, «а» жак болуп да айтылат. Бирок мында ат

атоочтордун мейкиндик мааниси өзгөрбөйт. Алсак:

Ошол элдин ичинде,
Ата Жакып эр бар дейт.
165-бет (С.О. 2-к).

Көөдөнүнөн бир басып,
Шол жерден башын жулганы.
166-бет (С.О. 1-к).

А күнү жатып алганы,
Эртеңки күнү таң атып,
Жарык болуп калганы.
214-бет (С.О. 1-к).

Калайыктын баары ыйлап,
Каргылданып чал ыйлап,
Жалпы бүт ыйлап.
7-бет (С.К.).

Мындагы баары – жалпы бүт деген ат атоочтор аныктама ат атоочтор болуп саналат.

Атам мобул киши деп,
Манас айтып салыптыр.
228-бет (С.О. 1-к).

Калбас тирүү жаныңар,
Как ушу сөзгө ынаныңар.
230-бет (С.О.1-к).

Алиги турган отуз кыз,
Бирден-бирден кармады.
Баладан көрбөй шоктугун,
Береги катын көрүптүр.
28-бет (С.О. 1-к).

Береги – мобул – ушу – алиги – шилтеме ат атоочтор.

Өлүп жаткан Корукту,
Өзүлөрү көрүнүп,
Өткүр Манас баланын,
Өкүмүнө көнүшүп.
125-бет (С.О. 1-к).

Марашып булар аткан экен деп,
Багындашып тепенден,
Алар келип калганы.
45-бет.

Өзүлөрү – алар – булар деген аныктама ат атоочко –лар деген көптүк түрдү уюштуруучу мүчө, үчүнчү жактын таандык –ы мүчөсү жалганды.

Жыйынтыктап, айтканда манасчылар эпостогу образдарды түзүүдө, адамдардын ой-пикирин, сезимдерин өтө ийкемдүү берүүдө негизги курал – сөздү чебер колдонушкан.

Сөздөрдүн ичинен айтылышы да, жазылышы да ар башка, бирок мааниси

бирдей болгон жана бири-бирине өтө жакын мааниде колдонулган сөздөрдү да пайдаланышкан. Ал сөздөр синонимдер деп аталат.

Синонимдердин стилистикалык жана көркөмдүк мааниси зор. Ошондуктан манасчылар сөзгө темпераменттүү, курч «чабуул» коюп, өтө билгичтик менен колдонушкандыгын факты-материалдардын негизинде ачык байкоого болот.

Контекст ичиндеги синонимдер Манастын баатырдыгын, эрдигин, чечкиндүүлүгүн, тайманбастыгын, даңктуулугун билдирген стилдик каражат катары кызмат кылышат.

Манасчылар синонимдердин бардык түрлөрүн, типтерин, катмарларын пайдалана алышкандыгына күбө болдук. Бул болсо, манасчынын айтайын деген оюн так, даана, көркөм чагылдыргандыгына себеп болгон.

Адабияттар:

1. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. - Фрунзе 1980-ж, 41-бет.
2. Мамытов Ж, Кулумбаева. Азыркы кыргыз тили. -Фрунзе 1971-ж, 22-29 – беттер.
3. Орозбаков С. «Манас» I – бөлүк. -Фрунзе 1978-ж.
4. Орозбаков С. «Манас» II – бөлүк. -Фрунзе 1980-ж.
5. Каралаев С. «Манас» I –бөлүк. -Фрунзе 1958-ж.